

CSIBI LÁSZLÓ

AMIKOR A FIKCIÓ VALÓSÁGGÁ VÁLIK: ANEKDOTÁK ÉS VÁROSI LEGENDÁK A FILMBEN

Az anekdoták és városi legendák történései nincsenek dokumentálva, (...) kizárólag a közösségi emlékezet őrzi őket, majd generációváltások révén jön létre a sajátos konverzió: ami korábban egy közismert anekdota volt, későbbiekben szigorú valósággá változhat.

Kinek az emlékezete?

■ Hogy milyen módon épül be a szóbeszéd az egyén emlékezetébe, arról a *Pszeudotörténelem a dokumentumfilmben, avagy valóság az emlékezet szűrőjén* címmel megjelent írásban foglalkoztam (lásd Korunk 2023/9-es szám), ezúttal az anekdoták, politikai viccek konverzióját teszem – szintén filmes szempontból – vizsgálat tárgyává. Elég, ha a Nicolae Ceaușescu nevéhez köthető korszakra gondolunk, a diktatúra évtizedeinek emlékezetét számos anekdota és vicc őrzi. Bár nem tudjuk pontosan, hogy ezek kivel és mikor történtek meg – mégis olyan módon épültek be a közösségi emlékezetbe, hogy az adatközlők többnyire valódi esetként hivatkoznak rájuk. Városi legendákról szóló tanulmányában Miklós Ágnes Kata arra mutat rá, hogy fontos lenne azt vizsgálni, mik is ezek: „Honnan jönnek? Miért alakulnak ki? Hogyan keletkeznek? Miről szólnak?”¹ – kérdezi. Oral history gyűjtőként tegyük hozzá, legalább annyira érdekes, hogy hogyan és milyen okból válnak előbb a közösség majd az egyén megélt emlékeivé? Igaznak tűnő vicces történetek számos mozgóképen feltűnnek, legyenek ezek anekdoták adaptációi vagy az alkotók fantáziájával kevert városi legendák, a film történetébe ágyazva úgy alakulnak hitelessé, hogy valóságtartalmukat a közönség ritkán kérdőjelezi meg.

Bár az anekdota történeti ismereteket közvetít, a történettudomány mégsem tud vele mit kezdeni – véli Tarjányi Eszter, mivel az elbe-

szélt eset nem hitelesíthető a hagyományos történetíró módszerekkel,² a néző viszont régmúlt időkkel kapcsolatos ismereteit ezekből a feldolgozásokból egészíti ki, esetenként szerzi meg. Az ilyen módon létrejött élmények, amellet, hogy az egyén történelmi ismereteinek erős támaszpontjai lesznek, nemsokára emlékképekké konvertálódnak. „Mennyire történelmi a témáját a múltból merítő regény, mennyi benne ténylegesen a történelem?” – fogalmazza meg a hetedik művészetre is érvényes kérdést Gyáni Gábor,³ ezért is fontos, hogy filmes történeteket milyen közegből válogatjuk, mennyire reálisak azok? Ahogy az oral history gyűjtések alkalmával az adatközlők hitelességének ellenőrzése fundamentális feladat, úgy az anekdoták és városi legendák esetében is mérlegelnünk kell: mivel ezek valóságosságának, hihetőségének vizsgálata minden részletben menően nem végezhető el, szükségszerű fenntartásokkal kezelni őket. Az anekdotikus történeteket jellegük alapján két szempont szerint értékeljük: előbb a kollektív emlékezetben formálódnak, fejlődnek, tartalmilag bővülnek (az egyén önmagában csak határozott ideig képes őrizni őket, többségi, generációkon átívelő használatbavételük igényeltetik), később az emlékezet játéka eredményeképpen a közösség tagjainak saját tapasztalatélményévé válnak. Mivel rendre múltbéli eseményekről van szó, feldolgozásuk alkalmával tekinthetjük posztumusz történeteknek ezeket. Az anekdoták és városi legendák történései nincsenek dokumentálva, nem kutathatóak, kizárólag a közösségi emlékezet őrzi őket, majd generációváltások révén jön létre a sajátos konverzió: ami korábban egy közismert anekdota volt, későbbiekben szigorú valósággá változhat.

Zimnicea és az 1977-es földrengés

■ Filmes kutatómunkát végezve, a hazai terep kiváló forrásként szolgál, és ezt pár, a Nicolae Ceaușescu nevével fémjelzett korszakból vett esettel illusztráljuk. 2020-ban készült a *Zimnicea* című rövidfilm,⁴ melynek rendezője, Bogdan Naumovici sajátos történetet adaptált filmre: 1977 márciusában Romániát történelmének legnagyobb, a Richter-skála szerinti 7.3-as erősségű, pusztító földrengés rázta meg, amely több mint másfélezer személy halála mellett jelentős anyagi kárral járt. A legjelentősebb veszteségek a fővárosban voltak, de a hivatalos jelentések szerint a katasztrófa során a Teleorman megyében található kisváros, Zimnicea épületeinek 80%-a is megsemmisült. A bukaresti helyszínelést követően Nicolae Ceaușescu a déli megye katasztrófasújtotta városába utazott, a korabeli híradások látogatása kapcsán így számoltak be: „az elnöki helikopter leszáll Zimniceán, a megye legsúlyosabban megpróbáltatott helységében. Sok utca romhalmazzá vált, összedőlt 175 ház, más 523 megrongálódott; összesen a lakásalap 80 százaléka vált használhatatlanná.”⁵

Naumovici filmje március negyedikét idézi meg: mialatt Zimnicea lakói a városi művelődési házban az új polgármester kinevezésének ceremóniáján vesznek részt, a párttitkár beszédét földrengés szakítja meg. A kultúrház falai megremegnek, az ijedt tömeg szétszéled, a megye első embere a sokkból felocsúdva, gondolkodás nélkül jelenti a fővárosi pártbizottságnak, hogy a Duna-parti kisváros szinte teljesen megsemmisült. A néző ebből sokat nem láthat: a film állítása, hogy a párttitkár elsietett jelentését azelőtt tette, hogy ellenőrizték volna, a földrengés során milyen mértékben károsultak az épületek. Miután a Bukarestbe leadott telefonhívást visszacsínálni már nem lehet, félelemtől vezérelt, gyors dön-

tés születik: mire Nicolae Ceaușescu Zimniceára látogat, a várost le kell rombolni, hogy a főtitkár elvtársat valóban a bejelentett pusztítás képe fogadhassa.

A Digi24 televíziós hírcsatorna utánajárt a legendának, mely szerint, bár a tisztviselők hatalmas károkat jelentettek, valóságban a település épületeinek nagy részét nem is érintette a földrengés. 2017-ben készült riportjukban a regnáló polgármester annak a véleményének ad hangot, hogy a megyei párttitkár jelentése elsietett volt, állítván, hogy az egykori hatóságoknak megfeszített munkával sikerült elérniük, hogy az elnöki látogatásra a város központi részének 80 százaléka teljesen tönkre menjen.⁶ Egy másik forrásban közölt tanúvallomás ugyanezt az állítást erősíti meg: Emil Petrescu helyi lakos a földrengést követően a városban készített fényképei kapcsán mondja el, hogy a település csupán 30 százalékban sérült, a többit a buldózerekkel végezték el, még mielőtt a nagy főnök, vagyis Nicolae Ceaușescu a helyszínre érkezett volna.⁷

Naumovici a Mediafaxnak adott interjújában arról beszél, hogy az egykori, ki-nevezés előtt álló polgármester 2012 körül adott interjújában tagadta, hogy a várost lerombolták volna. A rendező a jelenlegi városvezető, Petre Pârvu – akinek mellesleg a földrengés évfordulói kiváló médiaszereplési alkalmat kínálnak – élményeit idézi, aki maga kisgyermekként a helyszínen élte át a földrengés pillanatait. Az előljáró emlékei szerint az iskolába összegyűlt helybéliekkel a hatóságok közölték, hogy az utóregések következtében a rozoga lakások könnyen össze fognak dőlni, ezért a katasztrófát meg kell előzni, és mind el kell bontani azokat. „Ezt gondolom. Senki sem erősítette meg az elméletemet, viszont ezzel magyarázom, hogy miért nem foglalkoztatott senkit ez akkoriban” – idézte Naumovici a polgármester szavait az interjújában.⁸

Nyilvánvaló, hogy a Ceaușescu-diktatúrában kockázatos lett volna erről az esetről nyíltan beszélni. Az más kérdés, hogy amennyiben az eset valóban így történt volna (túl mesészerű, de attól még teljes mértékben igaz lehet), akkor 1989 után hogy nem kapott nagyobb nyilvánosságot, miért kellett majdnem két évtizednek eltelnie, hogy az abszurd jelenségről az emberek beszélni kezdjenek. Mivel irattári dokumentumok nem őrzik, ez a rendkívüli eset napjainkban kizárólag az egyén és a kis közösség emlékezetére hagyatkozva rekonstruálható és adaptálható.

Amintiri din epoca de aur (Mesék az aranykorból)

■ Szintén a Nicolae Ceaușescu nevéhez köthető időszakot idézi meg az *Amintiri din epoca de aur (Mesék az aranykorból)*⁹ című kétrészes mű, amely városi legendák által, hat kisfilmben idézi meg a sajtóságos romániai szocialista korszakot. A film szinopszisa szerint az epizódok megtörtént eseményeket dolgoznak fel, ugyanakkor az alkotói folyamat során a rendezői fantáziának is kellő teret engedtek. Esetünkben a második – a hivatalos pártfotós történetét bemutató epizód érdekes. Ebben a Román Kommunista Párt első számú újságjának, a *Scînteia* szerkesztőségi munkájába nyerünk betekintést: mialatt a címlaphoz Valéry Giscard d'Estaing francia elnök látogatásának (1979) végén készült fotókat válogatják, a szerkesztőknek feltűnik, hogy Nicolae Ceaușescu elvtárs az összes fotón fedetlen fejjel jelenik meg, viszont a francia elnök kalapot visel. Azonnali döntés születik, a címlapra szánt fényképet úgy kell módosítani, hogy a diktátor fejére is kalapot tesznek. A nagy sietségben viszont hibát ejtenek, az újság rossz fényképpel kerül nyomtatásba: a címlapfotón Nicolae Ceaușescu egyszerre vise-li a fejére illesztett kucsmát, és tartja kezében eredeti fejfedőjét. A kisfilm az eb-

ből keletkező bonyodalmat mutatja be, majd az epizód végén található inzert arról számol be, hogy a legenda szerint ez volt az egyetlen alkalom, amikor a *Scînteia* újság nem jutott időben – még a reggeli műszak kezdete előtt – a munkásosztály kezébe.

Amennyiben Valéry Giscard d'Estaing bukaresti látogatásáról szóló tudósításokat keresve, a korabeli újságokat fellapozzuk, az 1979. március 9–11. közötti lapszámokban a két államférfiről 14 fényképet találunk, ezek belső- és külső helyszíneken készültek: a francia elnök egyetlen képen sem visel fejfedőt, míg Nicolae Ceaușescu a kültéri fényképeken (szám szerint nyolc ilyen van) csak egyetlen alkalommal látható kucsmája nélkül. Nyilván a szkeccsfilm készítői is tudták ezt, hiszen alkotásukhoz magunknak is hamisítani kellett egy kalapot viselő Valéry Giscard d'Estaing-ot, mivel a valóságban ilyen fénykép nem létezik.

„Ha a regény szereplői nem a történelmi forrásokból ismert alakok, és a cselekmény sem (mindig) utal a múlt máshonnan ismert tényleges eseményeire, mi köze az elképzelt múltnak a valóságos múlthoz? Mi kezeskedik a regényben történelemként előadott, részben, sőt zömmel kitalált történetek történeti autenticitásáért?”¹⁰ – teszi fel a kérdést Gyáni Gábor. Egy valós jelenség – sajtó- és öncenzúra – a filmnek nagyszerű keretet biztosít, viszont a történet karakterei: a szerkesztő, a fotóriporter, a nyomdai alkalmazott – ismeretlenek maradnak számunkra. Amíg a Zimnicea esetében egy lokális, realitását illetően vitatható jelenséget találunk, amelyet valósként elismerni hajlandók vagyunk, addig a sajtóbakít feldolgozó film vállaltan városi legendáriumokból építkezik, bár a végeredményben a néző azzal az élménnyel marad, hogy valós történetet látott. A bemutatott eset szélesebb körben ismert, de valóságtartalma nem ellenőrizhető: a hibás újságból nincs egyetlen példány sem (pedig ahogy azt a filmben látható, a hatóságok azon igyekezete, hogy mind begyűjtsék és megsemmisítsék, teljes mértékben nem sikerül), nem ismerjük a szereplőket (akiket bármikor ki lehetett volna kérdezni), a történet mégis úgy él a kollektív emlékezetben, hogy valóságos, mert „ilyen volt a rendszer”. Ez a manipulációs módszer a sajtóban valóban létezett, és létezik ma is. *A szocializmus hátsó bejárata* című dokumentumfilmünkhöz Tibori Szabó Zoltán professzorral készítettünk felvételt, amely során az egykori Kolozs megyei pártlapok – *Flacăra* és az *Igazság* – közös fotóarchívumából fennmaradt képeket mutatta meg. A Tibori által megmentett, cenzori utasításokkal ellátott fényképeket nézve magunk is láthattuk, hogy azon túl, hogy a „nemkívánatos” elemeket, személyeket rendre törölni kellett, esetenként még a diktátor és felesége arcán, esztétikai megfontolások mentén is kellett korrekciókat végrehajtani.¹¹

A szocializmus hátsó bejárata

■ *A szocializmus hátsó bejárata*¹² című dokumentumfilmünk a romániai magyar sajtóban dolgozók történeteit gyűjtve maga is sok részletet felfed a Ceaușescu-kor legendáiból. A gyűjtés során eleve nem zárkoztunk el ezektől, viszont az interjú készítések során azzal szembesültünk, hogy ugyanazt az esetet többen sajátjukként élik meg, sőt, olyan történeteket is valósként mesélnek el, amelyek bizonyítása és ellenőrzése nehezen végezhető el. Bár a filmben ezek nem kaptak helyet, érdemes két példát idézni: elsőként a tisztafejezéssel kapcsolatosan (az újság nyomdába kerülése előtt egy minta példányt nyomtak, amelyet egy – az asznapi

munkából felmentett szerkesztőségi tag a délutáni órákban kellett ellenőrzés céljából, friss fejjel végigolvasson), a fel nem ismert sajtóhibákról meséltek.

Sz. J., a Temes megyei pártlap, a *Szabad Szó* munkatársa az alábbi történetet osztotta meg: „A román testvérlapnál, a *Drapelul Roşun*ál előfordult egy eset, hogy megjelent címben, hogy »Schimb de mesaje între Ceauşescu şi Iosip Broz Tito«, tehát üzenetváltás Ceauşescu elvtárs és Broz Tito elvtárs között, és a románban ugye a mesaj (üzenet) és a masaj (masszázs) nagyon közel áll egymáshoz, és masaj jelent meg a lapban.”¹³ P. P., az Arad megyei *Vörös Zászló* munkatársa hasonló esetet idézett fel: a román testvérlapnál, a *Flacăra Roşien*ál jelent meg. Ott első oldalon hatalmas betűkkel, amikor a román–jugoszláv barátságról volt szó, az kellett volna megjelenjen, hogy »Mesaje reciproce între tovarăşul Nicolae Ceauşescu şi Iosip Broz Tito«. Ez azt jelenti, hogy kölcsönös üzenetváltások a két pártvezető között, de ez valamilyen véletlen folytán úgy jelent meg, hogy »Masaje reciproce«, tehát kölcsönös masszírozások Ceauşescu és Broz elvtársak között”.¹⁴

Internetes felületen keresve hasonló esetről olvashatunk, miszerint az aradi *Flacăra Roşie* újság egyik szalagcímében Nicolae Ceauşescu és egy meg nem nevezett arab vezető között üzenetváltás (mesaj) helyett masszázusra (masaj) került sor.¹⁵ Míg a bakit vétő újság nevében egyezés található, addig az üdvözölt fél személyét illetően látható az eltérés. Annak kevés a valószínűsége (de teljességgel mégsem kizárható), hogy a rendszerre jellemző vasfegyelemmel és szigorúsággal ellenőrzött pártnapilapban egy-egy lapszám két megyében is ugyanazzal a sajtóhibával jelenjen meg, valószínűsíthető inkább, hogy egyszer megtörtént az eset, ami aztán a régióban (Temes és Arad megye) közkedvelt anekdotaként, önálló életet élve épülhetett be az egyének emlékezetébe. Hogy az eset a közösségi emlékezetben más formában is megjelenik, a forrásközlő(k) felelősége. Egy rosszul felidézett emlék (hallottam róla, mesélték nekem), vagy a történet szándékos ferdítése (mennyivel viccesebb, hogy a főtitkár elvtárs egy arab élenjáróval masszírozták egymást) tovább torzítja az esetet.

A gyűjtések során egy második csoportba soroltuk azokat a történeteket, amelyekkel szinte minden adatközlőnél talákoztunk, és amelyek azzal szembesítettek, hogy anekdotikus (és ellenőrizhetetlen) történetek az emlékezetben valós eseményként (nagy számban) léteznek. D. S. a kolozsvári *Igazság* szerkesztőségében eltöltött időkből egy komikus esetet idézett. Egy időszakban a román hírügynökség, az *Agerpres* a híryanagot magyar nyelven is leküldte a megyei szerkesztőségeknek, viszont a telexgép, amelyen ezek befutottak, ékezeteket nem használt. A történet szerint az 1970-es években, amikor Szatmárnémeti városát hatalmas árvíz fenyegette, Bukarestből felhívás érkezett a pártszervezeteknek, amit az *Igazság* szerkesztősége kellett továbbbítsón. „Volt egy olyan felhívás, hogy »Să întăriţi barajul«, vagyis erősítsétek a partot. És a titkár – a szöveg jött, mi már bele voltunk hülyülve a sok ékezetbe, oda sem nézett, és behúzott egy ékezetet. Emiatt párt lett a part helyett. »Erősítsétek a partot!« Másnap reggel a városban a pártszervezetbe felvettek egy csomó új párttagot, hogy erősítsék a partot, közben Szatmárt elöntötte a víz.”¹⁶ Bár a történet abszolút illeszkedik a kor anekdotáinak sorába, mégis kevésbé hihető, hogy a természeti katasztrófa előtt állva, a helyi hatóságok a fővárosból érkező utasításokról az újságból értesültek volna.

A felsorolt esetek arról tanúskodnak, hogy a közösség emlékezetében a politikai anekdoták, mint valóság sok esetben helyet kérnek és kapnak. Gyűjtés során a kollektív emlék – az adott rendszerben élt/ aktív személyek emlékezte hi-

telesíti ezeket (valóban olyan volt), az egyén saját emlékévé válva ugyanazt teszi (hallottam/ olvastam/ tudok róla). Mégis, amikor ilyenekkel találjuk szemben magunkat, felmerül a kérdés: valóban megtörténhetett? Hihető? Feldolgozásomban használhatom hiteles adatként?

Összegzés

■ Bár a hangsúlyt a romániai szocializmus éveire helyeztük, tulajdonképpen mindegyik történelmi korszaknak megvannak a maga politikai viccei, anekdotái, amelyek a közösségi emlékezet szerves részévé váltak. A filmes számára csábító, jó történetek ezek, amelyek az alkotásban emlékezetes pillanatokot kínálnak, viszont valóságtartalmuk erősen vitatható, így a klasszikus értelemben vett dokumentumfilm-alkotásokban kevés helyük van, ha mégis, akkor az alkotók részéről komoly kontextualizálást feltételeznek. Napjainkban, a szólásszabadságnak, illetve a technikai forradalomnak köszönhetően az anekdoták is átalakulóban vannak: a politikai szereplők vagy helyzetek gúnyolására mémek készülnek, már nem a szóbeszéd gondolja őket, hanem megosztjuk a különböző internetes platformokon – és bár léteznek a világnak olyan részei, ahol ez komoly következménnyel jár – mégis kellő biztonsággal tehetjük ezt.

Az anekdotikus történetek olyan helyzeteket mutatnak be, amelyek állítólag igazságból fakadnak, valóságalapjuk megkérdőjelezhetetlen, az adatközlő állítása szerint – még ha személyes érintettsége nincs – valóban megtörténtek. Az itt bemutatott eseteknek nincs konkrét, ismert vagy azonosítható szereplője, mindegyik a bárkivel bármi megtörténhetett gondolkodásmód szellemében jött létre. Fontos, hogy a közösségi emlékezetben őrzött emlékképek közvetítői milyen egyének: bár gyűjtésünk alkalmával forrásaink kivétel nélkül megbízható személyek voltak, az általuk tolmácsolt, anekdotikus történetek filmbe szerkesztésétől mégis eltekintettünk. Meggyőződésünk, hogy a kamera előtt jóhiszemű adatközlés folyt, ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy a több évtized távlatából felidézett esetek az idő múlásával akaratlanul is sérültek.

A jelenség vizsgálata során ugyanazok a kérdések érvényesek, amelyek a szóbeszéd emlékképé váló konverziója esetében is felmerültek. A filmkészítő szerepe a történelmi regény szerzőjével azonos, alkotásával mindkettő a múlt egy bizonyos fejezetét idézi meg. „Amíg a regény átélhetővé, addig a tudományos szöveg csupán érthetővé vagy magyarázhatóvá teszi azt, amiről sem az írónak (beleértve a történészt is), sem az olvasónak nincs, nem lehet közvetlen élettapasztalata”¹⁷ – állítja Gyáni Gábor, és valóban az idő által megfakított emlékek révén létrejött emlékezetpolitika mellett az anekdoták, vicces történetek a tárgyalt filmekben a korszak abszurdításait napjaink számára érthetőbbé-átélhetőbbé teszik. Gyáni Lukács Györgyöt idézve arra a következtetésre jut, hogy a krónikás feladata olyan minőségben idézni a múltat, hogy abból megértsük, „milyen társadalmi és emberi indítékokból gondolkodtak, éreztek és cselekedtek az emberek úgy, ahogyan az a történelmi valóságban történt”.¹⁸ Írásunkban bemutatott esetek ennek a kritériumnak tökéletesen megfelelnek, bár mélyen az anekdota világában gyökereznek, mégis, magyarázatát képesek adni annak, ahogy a Nicolae Ceaușescu-féle diktatúrában hogyan működött a társadalom – a kisemberről vagy a hatóságok képviselőiről legyen szó egyaránt.

Gyáni arról is ír, hogy a történelmi regények olvasóinak elvárása, hogy az olvasmány fikcionális eszközökkel ábrázolva múltbéli eseményeket érdekfeszítő-

en tárja fel, tartalmát tulajdonképpen azért hiszi el, mert az elbeszélés retorikája elementáris erővel hat rá.¹⁹ Amíg a regény olvasása során az olvasó képzelőerejét igénybe kell vegye, ettől a feladattól a nézőt a film mentesíti: az adott történelmi kor minden kellékével-jelmezével tárul szeme elé, a múltidézés nemcsak tartalmi szempontból, de vizuálisan (és a filmzenének köszönhetően akár auditívan) is létrejön. Azoknál, akik bár érintőlegesen is, de kapcsolódnak a tárgyalt korhoz, a film által hordozott információk befogadását egy másik tényező is befolyásolni képes, ez pedig nem más, mint a nosztalgia, melynek fényében a korábbi évtizedek történései megszépülnek. Lehet, azzal a korról kapcsolatosan az egyén élménye negatív, mégis az érzés, hogy a történések idején jóval fiatalabb volt, sok esetben felülírni képes azt. Ezt a jelenséget rendre megtapasztaljuk, amikor a társadalom különböző rétegeinek körében a Ceaușescu-éra és a szocializmus iránti nosztalgiahullámot látjuk eluralkodni. A nézőnek tudása kell legyen az adott korról: amennyiben nem ismeri, vagy nem érti, hogy hogyan működött a Nicolae Ceaușescu-féle korszak, akkor a bemutatott eseteken derül, anekdotaként kezeli őket. Viszont, ha rendelkezik egy diktatúra struktúrájának és működésének behatóbb ismeretével, úgy a történetek mögött képes lesz olvasni azokat a félelmeket, amelyek ezeket a történeteket létrehozták.

■ JEGYZETEK

1. Miklós Ágnes Kata: *A városi legendák és szeptember 11.* A Hét. 3. új évf. 51-52. sz., 2005. december 29. 8.
2. Tarjánai Eszter: *Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla Anekdotalincse.* Literatura, 36. évf., 2010/1. 15.
3. Gyáni Gábor: *Mimézis és reprezentáció. Tény és fikció kapcsolata.* Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.) *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon.* MTA Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 12.
4. *Zinnicea*, rendezte Bogdan Naumovici, Hi-Fi Productions, 2020.
5. *Nicolae Ceaușescu elvtárs ismét a földrengés sújtotta vidékek lakossága körében.* Előre, 31. évf., 9114. sz., 1977. március 8. 2.
6. *Legenda orașului Zinnicea, distrustu nu de seism, ci intenționat.* Digi24.ro. 2017. március 4. web: <https://www.digi24.ro/special/campanii-digi24/romania-cu-incetinitorul/legenda-orasului-zinnicea-distrustu-nu-de-seism-ci-intentionat-680841> (2024.07.14.)
7. *Cum a fost păcălit Ceaușescu după cutremurul din '77. Clădiri care au rezistat seismului, dărmate cu excavatorul, pentru bilanț.* adevarul.ro. 2023.02.07 web: <https://adevarul.ro/stiri-interne/societate/cum-a-fost-pacalit-ceausescu-dupa-cutremurul-din-2240356.html> (2025.02.03.)
8. Răzvan Tupa: *Bogdan Naumovici, despre primul său film, „Zinnicea”: vreau să le dau o informație.* mediafax.ro. 2020. február 21. web: <https://www.mediafax.ro/cultura-media/bogdan-naumovici-despre-primul-sau-film-zinnicea-vreau-sa-le-dau-o-informatie-18873277> (2024. 07. 14.)
9. *Amintiri din epoca de aur*, rendezte Hanno Höfer, Razvan Marculescu, Cristian Mungiu, Constantin Popescu, Ioana Uricaru, Mobra Films – Why Not Productions, 2009.
10. Gyáni: i. m. 12.
11. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2022.
12. *A szocializmus hátsó bejárata*, rendezte Csibi László, Bodográf BT, 2022.
13. Szóbeli közlés, Temesvár, 2022.
14. Szóbeli közlés, Arad, 2022.
15. „În ziarul Flacăra roșie, din Arad, într-un titlu a apărut schimb de... masaje, în loc de schimb de mesaje între Ceaușescu și un lider arab.” Ilie Rad: *Spaima și comedia erorilor de tipar.* jurnalul.ro 2009. február 12. web: <https://jurnalul.ro/scinteia/special/spaima-si-comedia-erorilor-de-tipar-319019.html> (2025. 02 05.)
16. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2022.
17. Gyáni: i. m. 12.
18. Lukács György: *A történelmi regény.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977. 50. Idézi Gyáni: i. m. 12.
19. Gyáni: i. m. 12.